

Kirjallisuus, metodi ja sivistys.
Pertti Karkaman tieteellinen työ

—

Kari Sallamaa

P

—

ertti Karkama (19.1.1936–10.3.2022) on suomalaisen kirjallisuudentutkimuksen keskeinen nimi. Elämänsä loppupuolella häntä kutsuttiin jopa alan *grand old maniksi*. Hän loi akateemisen uransa aikana selvästi jäljitettävissä olevan tieteellisen linjan. Alkukaudella hänen strukturalistinen metodinsa aiheutti vastustusta perinteisissä tutkijapiireissä, mutta aikaa myöten kiistattomat tieteelliset ansiot vähensivät torjuntaa. Hänet tunnustettiin yhdeksi monipuolisimmista kirjallisuustieteen edustajista, joka oli laajasti perillä alan teorioista, mutta myös filosofiasta ja lingvistiikasta.

Pertti Karkama opiskeli 1950-luvun lopulla Helsingin yliopistossa kieliä ja toimi sitten Oulun lyseon ruotsin ja latinan lehtorina. Myöhemmin hän vaihtoi pääaineekseen estetiikan ja nykyiskansain kirjallisuuden. Hänen väitöskirjansa *Sosiaalinen konfliktromaani* (1971) ohjaajana toimi Irma Rantavaara. Kun esimerkkiromaanit olivat kotimaisia klassikoita, toisena tarkastajana oli Annamari Sarajas, joka suhtautui tutkimuksen teoriaan nuivasti. Siksi Karkama siirsi väitöksen Ouluun. Teos sai sekä ennen tarkastusta että väitöksen jälkeen rajuakin kritiikkiä. Oulun yliopiston humanistinen tiedekunta oli erimielinen arvosanasta, mutta kirjallisuuden professori Raoul Palmgren sai kiistan ohjatuksi väittelijää tyydyttävään lopputulokseen.

Suomalaiselle kirjallisuudentutkimukselle oli pitkään ominaista tieteellisen metodin puute. Se oli korkeintaan positivistista biografismia, 1950-luvulta lähtien esseististä uskriteiikkiä. Karkaman tutkijan uran tärkeimpiä tavoitteita oli relevantin metodin kehittäminen. Väitöskirjassa se on *geneettinen strukturalismi*, mikä olennoituu György (Georg) Lukácsin hegeliläisen varhaistuotannon ja Lucien Goldmannin tunnuksiin. Lähtökohtana on yhteiskunnan välinearvojen tuottaman väärän tietoisuuden ja toisaalta poikkeusyksilöiden kannattamien kvalitatiivisten arvojen ristiriita. Romaanin päähenkilö on problemaattinen sankari, joka aseoituu perusluokkien väliin. Vaikka hän useimmiten tulee kirjailijan tavoin pikkuporvaristosta, hän ei enää kykene jakamaan luokkansa välineellisiä arvoja.

Väitöskirjan jaottelu on varsin suurpiirteistä. Perusluokat eivät nojautu yhteiskunta-analyysiin, vaan ulkoiisiin tunnusmerkkeihin. Karkama puhuu kirjailijoiden ideologiasta, vaikka se luovan yksilön kohdalla on liian kollektiivinen rasteri. Mallin karkeus näkyy siinäkin, että kirjoittaja ei loppuluvussa saa paljonkaan irti soveltaessaan sitä teesinomaisesti silloiseen nykykirjallisuuteen, kuten Hannu Salaman romaaniin *Minä, Olli ja Orvokki* (1967). Karkama toteaa yhteiskunnallisen konfliktromaaniin rakennemallin sopivan siihen huonosti, koska yhteiskunnasta ei anneta selkeästi järjestynyttä käsitystä, vaan se esiintyy ”entropisena joukkona”.

Väitöskirjassa käytetty Lukács kiinnosti Karkamaa laajemminkin. 1976 hän julkaisi tämän romaaneiteoriaa käsittelevän teoksen *Elämänmuodosta yhteiskuntaan*. Se oli osa 1970-luvun loppupuolella noussutta Lukács-aaltoa, jonka toisena

näyttönä oli sosiologi-poliitikko Seppo Toiviaisen *Nuori Lukács* (1977). Ilmiö huipentui syksyllä 1979 Jyväskylässä pidettyyn Lukács-seminaariin.

Sanataide todellisuuden piikana

Karkaman väitöskirja sijoittuu aikaan, jolloin Oulun oppikoulunlehtorit olivat kapinallisia: he perustivat radikaalin aikakauslehden *Pohjoisen*, jonka päätoimittajana oli Erno Paasilinna. Ryhmä ei ollut poliittisesti yhtenäinen, mutta Karkama oli lipumassa kulttuuriliberaalista suuntauksesta vasemmalle. Kun *Pohjoinen* oli lehtenä loppunut ja kustannusyhtiö myyty Oulun valtalehti *Kalevalle*, se jatkoi kirjankustantajana. Karkama julkaisi sen kautta useita teoksiaan. Näitä tutkimuksia on väitöskirjan tarkennetun mallin esitys keskitettynä yhteen kirjailijaan nimellä *Teuvo Pakkalan romaanit* (1975). Parin muodostavat *Vaaralla* (1891) ja *Elsa* (1894) ovat mukana jo väitöskirjassa, koska ne sopivat ihanteellisesti realistisen yhteiskuntaromaanin kaavaan, mutta ei elämänilosofis-modernistinen *Pieni elämäntarina* (1902). Teoreetikkona keskeisen aseman saa DDR:n hovifilosofi Georg Klaus ja tämän kyberneettis-peliteoreettiset ideat. Kybernetiikka oli 1970-luvun yhteiskuntatieteiden keskeisiä tunnuksia.

Strukturalismille ominainen dikotomia näkyy yhteiskunnalliseen taustaan viittaavan denotatiivisen peruskoodin ja teoksen rakenteeseen liittyvän konnotatiivisen peruskoodin erotteluna. Yhteenvedossa Karkama myöntää, että matemaattis-kyberneettinen malli voi toimia lingvistis-syntaktisella tasolla, mutta henkilörakenteen ja teeman osalta joudutaan suuriin vaikeuksiin. Näin tekijän oli jatkettava käyttökelpoisen metodin etsintää. Tekijä motivoi Pakkala-tutkimusta silläkin, että hän on Oulun yliopiston kirjallisuuden opettaja, jolloin on luontevaa tutkia oululaista merkkikirjailijaa. Karkama toimi ensin assistenttina, sitten dosenttina, apulaisprofessorina ja lopulta professorina Raoul Palmgrenin jälkeen. Professorivuodet ulottuvat ajanjaksolle 1978–1987. Sopivan tutkimustavan kehittämiseen liittyi teos *Metodi ja maailmankatsomus* (1974), jossa Karkama esittelee positivistisen historismin, uuskritiikin ja strukturalismin pääperiaatteet yhteiskunnallisine taustoineen. Oireellisesti marxilainen metodi saa vain sen ongelmia käsittelevän loppuhuipennuksen aseman.

Tutkimuksen nimessä oleva peruskäsite *maailmankatsomus* ei vielä saa syvennettyä huomiota; se on itse asiassa teorian synonyymi. Vasta vähitellen se alkoi Karkaman ajattelussa saada kiinteämmän merkityksen. Tämä liittyy hänen painopisteensä kääntymiseen semiotiikasta klassiseen saksalaiseen filosofiaan, jonka keskeistermi *Weltanschauung* on. Tämä osoittautui sikäli hedelmälliseksi, että anglosaksisessa teorioidinnassa ei edes ole tätä termiä, vaan puhutaan epämääräisemmin ideologiasta. Mikäli käsitettä tarvitaan, se lainataan saksasta. Karkamalla se alkoi tarkentua yleisen maailmankuvan ja ideologioiden yksilölliseksi ja alati muuttuvaksi variaatioksi.

Nämä etsinnät saksalaisen idealismin, erityisesti hegeliläisen dialektiikan suunnalta puhuvat marxilaisen teorian pitkäaikaisesta ongelmasta. Se oli yksipuolisen ekonomistista ja dogmaattista. Karkama jatkoi metodologisia tutkimuksiaan useissa luentoihin perustuvissa artikkeleissa ja vihkosissa, jotka huipentuivat teokseen *Sanataiteen suhde todellisuuteen* (1979). Esipuheessa kirjoittaja motivoi teosta suomalaisessa kulttuuri-ilmastossa havaitsemallaan taipumuksella irrationalismiin. Siksi oli pitäydyttävä ”järkiperaisessä tieteellisessä maailmankatsomuksessa”. Valtion humanistisen toimikunnan jäsenenä hän oli havainnut kirjallisuudentutkimuksen teoriattomuudesta johtuvan haluttomuuden tarttua relevantteihin haasteisiin. Karkaman vastaus oli hänen marxilais-leniniläiseksi nimeämänsä kirjallisuusteoria lähtökohtanaan dialektiikan lait, heijastusteoria ja sanataide yhteiskunnallisen tajunnan muotona, jolloin oli tarkasteltava sen kognitiivisia ja aksiologisia ulottuvuuksia. Romaanilajin tarkempi teoretisointi kulkee yhtä abstraktin yläjohtoaisella tasolla: taiteellinen idea ja luova prosessi, teoksen hahmottuminen ja sisältö, muoto kompositiona ja struktuurina, sisällön ja muodon ykseys mallina. Tarkastelu päättyi sanataiteen kielen ongelmiin etenkin sen esteettisten funktioiden kautta.

Karkama oli näin päätenyt marxilaisen kirjallisuusteorian huipulle, jonka kaavamaisuus ja mekanistisuus alkoi hänelle pian valjeta. Syynä oli ennen kaikkea kirjailijan, luovan tekijän tyhjä paikka näissä kaavioissa. Samoin reseptio jäi vähälle huomiolle. Tähän oli saatava uusi avaus, ja se tuli marxilaisen toiminta- ja persoonallisuusteorian suunnalta. Mutta tämän teoreettinen kiteyttäminen viivästyi yli 1980-luvun aina vuoteen 1991, jolloin ilmestyi *Teos tekijäänsä kiittää*.

Fennomaanijohtajat patsaista toimijoiksi

Syy lykkäykseen oli Karkaman iso projekti: hän ryhtyi kirjoittamaan kansallisten suurmiesten intellektuaalisia elämäkertoja tai keskeisen tuotannon tarkasteluja. Klassikoiden aatehistoriallinen tutkimus oli välttämätöntä, kun matkan varrella nämä suuren linjan kirjailijat ja ajattelijat olivat joko unohtuneet tai saaneet ylleen stagnaation hometta. Näistä ensimmäinen oli *Vapauden muunnelmät. J.L. Runebergin maailmankatsomus hänen epiikkansa pohjalta* (1982). Edeltävä teoreettinen työ näkyy kipsikuvaksi jähmettyneen kansallisrunoilijan muuttamisessa luovaksi toimijaksi, jota tarkastellaan maailmankatsomuksen kautta. Sen ja runouden välittäjänä on nyt Karkaman 1980-luvun taitteesta hyödyntämä filosofinen persoonallisuusteoria, lähteinä lähinnä DDR-läinen Werner Röhr ja ranskalainen Lucien Sève.

Runeberg-tutkimus on hyvä esimerkki karkamalaisen menetelmän toiminnasta. Hän osoittaa nimikäsitteen muuntuvuuden Runebergin toimintamotivaation varioituessa yleisen intellektuaalisen ilmapiirin myötä. Tarkastelu alkaa Suomen poliittis-kulttuurisesta tilanteesta 1800-luvun alussa isännän

vaihduttua ja siirryttäessä Porvoon maapäivien 1809 jälkeen jäädytettyyn perustuslaillisuuteen. Kun sivistyneistöllä ei viiteenkymmeneen vuoteen ollut mahdollisuutta poliittiseen toimintaan, huomio kiintyi laajasti ottaen kulttuuriin. Mieli-pidejohtajat, ensimmäisenä Runeberg alkoivat etsiä ratkaisua ideoiden ja taiteen maailmasta luoden monenlaisista impulsseista, lähinnä valistusklassismin ja uushumanismin, vähemmän romantiikan piiristä kansakuvaa ja esitystä Suomen historiattomasta historiasta. Koska kansa ei tiedostanut itseään, sivistyneistö saattoi kirjoittaa siihen arvorakenteensa mukaisia ominaisuuksia. Runebergin runoepiikasta *Hirvenhiihtäjät* (1832) on merkittävin, koska hän antaa kansasta ideaalirealistisen kuvan, josta muiden, kuten Snellmanin ja Lönnrotin oli helpompi jatkaa sen määrittelyä ja mobilisointia filosofian ja runouden kautta.

Elias Lönnrotista on kirjoitettu monenlaisia esityksiä, mutta koskaan häntä ei oltu asetettu tosi mielessä ajan aatteita vasten. Sen Karkama tekee fennomaaneista kansanläheisimmän intellektuaalisella elämäkerralla *Kansakunnan asialla* (2001). Hän osoittaa, miten kiinteästi Sammatin poika oli dialogissa yleiseurooppalaisten ideoiden ja oman vertaisryhmänsä kanssa. Ilman näitä impulsseja ei olisi syntynyt *Kalevalaa* tai muita Lönnrotin merkkiteoksia. Tärkeimpiä eurooppalaisia intellektuelleja oli J.G. von Herder erityisesti kansanrunouden, kansanomaisen kirjallisuuden ja kansallisuusaatteen filosofina. Fennomaanit vaikuttajat tunsivat hänet hyvin ammentaen hänen tuotannostaan aineksia kansakunnan rakennustalkoisiin. Näin on luontevaa, että Karkama kirjoitti Herderistä yli viisisataasivuisen tutkimuksen *Kadonnutta ihmisyyttä etsimässä* (2007). Saksalaisen tuotannon perusteellisen esityksen ohella kirjoittaja tarkastelee herderiläisyyden asemaa fennomanian kummina.

Karkama on julkaissut Snellmanista kaksikin teosta, ensiksi tämän sanataidetta käsittelevän pienen tutkimuksen *Järkevä rakkaus. J.V. Snellman kertojana* (1985) ja siihen elimellisesti nivoutuvan *J.V. Snellmanin kirjallisuuspolitiikan* (1989). 1980-luvulla kukkineen runsaan Snellman-tutkimuksen piirissä nämä työt ovat parhaasta päästä, koska tekijällä on perusteellinen näkemys valtiofilosofin aatteellisten näkemysten laadusta suuntautuneena saksalaiseen idealismiin. Karkama pystyy sijoittamaan Snellmanin nuorhegeliläisen virtauksen keskustaan. Näin hahmottuu tämän ohjelmallinen sitoumus, *teon filosofia*, minkä pohjalta selittyy miehen kulttuurinen ja valtiollinen toiminta.

Tähän liittyy Snellmanin kirjallisuuskäsitys, hänen kirjallisuuspolitiikkansa ja omakohtainen sanataiteellinen toiminta neljän lyhyehkön romaanin ja kymmenkunnan novellin tuottajana. Hän käsittelee kahdenlaista rakkautta, romaaneissa heteronormatiivista aviorakkautta ja novelleissa patriotismia, isänmaanrakkautta. Molemmat voivat toteutua vain annettujen instituutioiden, avioliiton ja valtion piirissä. Tähän perustuu Karkaman yleisarvio merkkimiehestä: Snellman ei ollut uutta luova filosofi eikä sanataiteilija, vaan olemassa olevan ohjelman käytännön soveltaja ja sellaisena tarpeellinen kättilö Suomen synnyttämisessä.

Uusia tuulia Turusta

Julkaistessaan tutkimuksen Snellmanin kirjallisuuspolitiikasta Karkama oli siirtynyt Oulusta Turun yliopiston kotimaisen kirjallisuuden professoriksi vuosiksi 1988–1999. Tämä ei välittömästi näkynyt hänen tutkimuksissaan: hän saattoi loppuun marxilaisen tutkimustavan modernisoinnin. Uusi aktiivinen kulttuurimiljöö vaikutti ainakin kahdella tavalla hänen työhönsä. Ensinnäkin hän tutustui paremmin folkloristeihin, ennen kaikkea Aili Nenolaan. Kun tämä on feministisen tutkimuksen uranuurtaja, ja omalla laitoksella oli useita naiskirjallisuustutkimuksen aktiiveja, kuten Päivi Lappalainen ja Lea Rojola, Karkaman puheessa ja tutkimuksessa alkoi ilmetä viittauksia folkloreen, feminismiin ja naiskirjailijoihin.

Teos tekijäänsä kiittää. Kirjallisuuden teoriaa (1991) on yhä käyttökelpoinen opas persoonallisuus- ja toimintateoreettiseen tutkimukseen. *Kulttuurivihkojen* Karkama-teemanumerossa 3–4/2016 Kaisa Kurikka toteaa sen olevan painava puheenvuoro hyvin vähäisessä suomalaisessa tekijysteoretisoinnissa. Syynä on ”tekijän kuolema”: Roland Barthesin maineikas teesi on otettu todesta ja korkeintaan puhuttu sisäistekijästä.

Karkama korjaa satoa pitkin 1980-lukua pääasiassa sosialistisissa maissa ja Länsi-Saksassa käydystä persoonallisuus- ja toimintateoreettisesta keskustelusta, johon hän itsekkin oli osallistunut usealla artikkelilla. Suomessa sitä kävivät pääasiassa psykologit. Päälähteinä ovat venäläisen kulttuurihistoriallisen koulukunnan keskeiset edustajat Lev Vygotski ja A.N. Leontjev. Kirjoittaja hahmottaa yleisen toimintateorian pohjalta luovan sanataidetoiminnan mallin, jossa kirjailija dynaamisen persoonallisuutensa läpi luo fiktiivisen maailman, mikä on avattavissa henkilö- ja tilannemotiivien kautta. Kun kaunokirjallisuus on juuri *sanan* taidetta, on tutkittava juonta ja tarinaa sisäisen puheen funktiona ja semioottisina kenttinä. Tekijä hyödyntää myös ranskalaisen Pierre Machereyn jälkistrukturalistista kirjallisen tuotannon teoriaa, jossa romaanin aukot ja katkokset asettavat toisen asteen kysymyksen lukijan vastattavaksi joko romanttisen tuonpuoleisuuden tai realistisen vierauden kokemuksen kautta ja modernismin ylihistoriallis-eksistentiaalina *condition humainena*.

Dialogia elämän kanssa

Vuonna 1994 ilmestyi *Kirjallisuus ja nykyaika. Suomalaisen sanataiteen teemoja ja tendenssejä*. Se on vuosien kehittelyn tulos, jota voi pitää Karkaman päätteoksena. Hän tuo siinä suomalaiseen kirjallisuusteoreettiseen keskusteluun modernin teorian Anthony Giddensin ja kumppanien vanavedessä. Marxilainen pohja on yhä mukana, mutta kaikenlaisesta skemaattisuudesta on irtauduttu suvereeniin aiheenhallintaan, teorioiden ja empirian onnelliseen parisuhteeseen.

Karkaman tuotannossa on aina hyvä katsoa, mikä on johtomotiivinomainen avainsana. Pitkään toistuva käsite oli 'haaste'. Nyt entiset innoituksen lähteet ovat saaneet seurakseen habermasilaisen *elämismaailman*. Se liittyy osittain tekijän pyrkimykseen hahmotella marxilaista elämänfilosofiaa korvaamaan suuntauksen perinteistä dogmatismia. Toinen uusi keskeiskäsite on *arkielämä* kirjallisten teosten käsittelemänä maailmana. Arkielämän teoretisoinnissa tärkein lähde on Lukácsin oppilas, Unkarista länteen siirtynyt Agnes Heller.

Karkama esittää modernin subjektin synnyn Suomessa agraarisubjektin pirstoutuessa modernin aikakauden dynaamisessa liikkeessä. Prosessi esittäytyy sekä teoreettisesti että kirjailijoiden tuotantoa käsittelevien pienoisseiden kautta, keskeisinä mieskirjailijoina Järnefelt, Lehtonen, Pekkanen, Haanpää ja Sillanpää, kaksi viimeistä *maaseutumodernismin* edustajina, Sillanpää myös elämänfilosofian valossa. Jo väitöskirjassa mukana ollut Järnefelt kiinnosti Karkamaa niin paljon, että hän julkaisi tästä tutkimuksen *Vallan orjat ja ihmisarvo*. Arvid Järnefeltin *ajatusmaailma* (2010).

Kirjallisuudessa ja nykyajassa tekijä esittelee suomalaisen naiskirjailijan synnyn, jonka hän sijoittaa osaksi modernisaatioprosessia. Keskeisiä tarkasteltavia ovat L. Onervan modernistinen *Mirdja* (1908) ja monen muun ohessa Selma Anttilan ja Maila Talvion tuotanto. Karkaman tarkastelu ulottuu postmoderniksi sanottuun kirjallisuuteen asti edeltäjiin: Markku Lahtela, Eeva Kilven *Tamara* (1972), edelleen Leena Krohn, Matti Pulkkinen *Romaanihenkilön kuolema* (1985) ja lopuksi Rosa Liksomien varhaistuotanto, josta kirjoittaja puhuu postmodernin maailman katastrofina. Tekijä tarkastelee Liksomia myös Anni Ylävaaran karnevalisoituna kirjailijanaamiona. Tutkijan suhde postmodernismiin on ambivalentti. Hän tuntuu hyväksyvän sen kattoterminä erilaisille nykyilmioille, vaikka toisaalta toteaa kaikkien modernismiin liitettyjen tunnussten sopivan postmoderniinkin. Kiinnostava on Karkaman Napolin yliopiston filosofiainstituutin symposiumissa 1994 pitämä esitelmä "Friedrich Schiller als Ästhetiker der (Post)Moderne". Weimarin klassismin etumies saa tässä toimia postmodernin esteetikkona. Se ei ole itsenäinen periodi, vaan modernin ja modernismin sisäinen suuntaus. Kirjoittaja oli sikäli oikeassa, että harva enää puhuu postmodernista Ukrainan sodan tai Naton kaltaisten suurten kertomusten keskellä. Francis Fukuyamakin on perunut puheensa historian lopusta.

Karkaman tärkein ja oireellinen innovaatio on *dialogisuus*. Tämä tunnus leimaa hänen kirjoitteluaan loppuun asti. Elämä, yhteiskunta, kulttuuri, kirjallisuus: kaikki on dialogia. Vaikka tekijä ei järin korosta, äänettömänä yhtiömiehenä tässä on Mihail Bahtin ja tämän kulttuurisen dialogismin teesi. Dialektiikka on Karkamalla muuttunut dialogiksi; hän torjuu kaikki teleologiset tendenssit, myös marxilaisille tärkeän historiallisen materialismin. Ehkä tämä on peitetysti johtopäätös postmodernin umpeutuneesta ajasta. Dialektiikka päättyy aina lopputulokseen kumoutumisen kautta, mutta dialogi on päättymätön prosessi, jota tosin vallan ideologisuus pyrkii vaimentamaan. Paavo Haavikon tapaan "puhe virtaa virtaavassa maailmassa" eikä valmista tule.

Ihanteellisimmillaan dialogi on demokratian tae, kuten seuraava teos *Kulttuuri ja demokratia* (1998) korostaa. Siinä tekijä laajentaa entistä kirjallisuusteoreettista painopistettään kulttuurikriittisesti yhteiskunnan nykytilaan uusliberalistisen tavarautumisen ja markkinaistumisen oloissa ja kulttuurisen dialogin monologistuksessa. Tähän Karkamalla on vastauksena dialogin esteiden raivaaminen. Se olisi älymystön tehtävä, mutta hän kysyy tämän ryhmän roolin muuttumisen ja kriittisen äänen vaikenemisen syitä. Vielä terävämmin hän jatkaa tätä keskustelua pamfletissaan *Kapitalismin varjossa. Humanistin puheenvuoroja* (2015).

Viimeisessä julkaisussaan, tekstivalikoimassa vuosien 1971–2015 väliltä *Kirjailijat maailmassa – maailma kirjoissa* (2017) Karkama nimeää tutkimusohjelmansa *kontekstuaaliseksi* lähestymistavaksi kirjallisuuteen, minkä hän oli eksplisiittisesti ilmaissut kontekstia tematisoivassa Kirjallisuudentutkijain seuran vuosikirjassa 51/1 (1998). Sen mukaan teosta on tarkasteltava sekä kirjailijapersoonallisuuden että kulttuuris-yhteiskunnallisen tilanteen valossa. Kaunokirjallinen teos on kaikkien näiden konglomeraatti.

Kokonaisuutena, kaikkine vaiheineen Pertti Karkaman tie osoittaa, että parhaimmillaan kirjallisuuden ja kulttuurin tutkimus on historiatietoista ja itsensä tiedostavaa, teoreettisesti sivistynyttä ja käytännössä orientoituvaa humanistista toimintaa. Vaateliaasti hän asettaa sekä kirjallisuudelle että tieteelle sivistystehtävän. Kahdeksankymmenvuotisseminaarissaan 5.3.2016 hän korosti sivistyksen merkitystä kaikkien uhkien allakin. Se ”koostuu mielestäni kolmesta elementistä: tiedosta, suhteellisuudentajusta ja oikeudenmukaisuudesta”. Ilman tietoa ei ole näköaloja, ilman kehittyneitä persoonallisuutta ei toimintaedellytyksiä, ilman etiikkaa ei sivistystä. Ja vailla sivistystä on pelkkää barbariaa.